

СИСТЕМОУТВОРЮВАЛЬНІ ЧИННИКИ МИТНОЇ БЕЗПЕКИ

П. В. Пашко



З утворенням нової держави постає питання захисту національних інтересів, забезпечення її національної безпеки. Україна, здобувши незалежність, проходить складний шлях державотворення. Нині значно змінилося сприйняття України світом. Вона отримала нові можливості для реалізації власних національних інтересів у мінливому і суперечливому глобальному просторі. Для цього створено нові державні інститути, діяльність яких спрямована на створення безпечних умов життєдіяльності, забезпечення державної безпеки. Також вони мають визначати можливі виклики та загрози й вживати попереджувальних заходів.

В Указі Президента України «Про стратегію національної безпеки України» [1], підписаному в лютому 2007 року, поставлено завдання з уточнення й чіткого розмежування завдань і сфер відповідальності суб'єктів забезпечення національної безпеки та з розробки й упровадження системи визначення та моніторингу порогових значень показників, що характеризують рівень захищеності національних інтересів у різних сферах життєдіяльності та виникнення реальних загроз національній безпеці. Ця стратегія є базою для створення конкретних програм, проектів та заходів за складовими державної політики національної безпеки і механізмів їх реалізації. Розрахована вона на період досягнення визначених нею цілей.

Важливою складовою національної безпеки України є економічна безпека та її складові — зовнішньоекономічна та митна безпека [2]. Чинники, які визначають зовнішньоекономічну безпеку, досліджено в багатьох наукових роботах [3—6], але комплексне вивчення питання митної безпеки та визначення суміжних із нею категорій сьогодні відсутні. Для реалізації Указу Президента України «Про стратегію національної безпеки України» в митній галузі необхідно сформулювати об'єкти та суб'єкти забезпечення митної безпеки, завдання та сфери відповідальності цих

суб'єктів, критерії їх оцінки, механізми забезпечення національних інтересів у митній діяльності.

Нині зростає увага до проблем безпеки з боку держави, науковців, громадських організацій тощо.

Пошук і розробка методів наукової оцінки процесів формування безпеки в окремих сферах життєдіяльності, методичних підходів і практичних рекомендацій щодо управління, створення моделей нейтралізації та оптимізації системних, внутрішніх і зовнішніх небезпечних впливів висвітлено в роботах вітчизняних та зарубіжних учених: І. О. Александрова, Д. Адамса, Б. М. Андрушківа, О. І. Амош, Е. А. Арустамова, О. Ф. Белова, С. В. Белова, П. Боулдера, А. Вестінга, О. С. Власюка, В. М. Гесця, Е. Алтінса фон Гейсау, В. П. Горбуліна, Е. Гудвіна, Б. М. Данилишина, М. І. Долішнього, С. І. Дорогунцова, І. І. Дуднікової, С. Дурнхама, О. Б. Єгорова, Я. А. Жаліла, В. В. Зацарного, Д. В. Зеркалова, А. Б. Качинського, В. М. Кузнецова, Е. М. Лібанової, В. А. Ліпкана, Л. М. Логачової, В. І. Мунтіяна, В. П. Науменка, О. Ф. Новікової, Г. А. Пастернак-Таранущенко, С. І. Пирожкова, Б. В. Прикіна, О. М. Русака, П. Т. Саблука, Г. В. Теплинського, С. П. Ткачука, В. М. Трегобчука, М. І. Фащевського, Л. Г. Червоної, М. Г. Чумаченка, Р. Шеннона, В. І. Ярочкіна та інших.

Пашко Павло Володимирович — кандидат технічних наук, доцент, заступник Голови Державної митної служби України

Основною метою статті є визначення поняття митної безпеки, її системоутворювальних чинників та їхнього взаємозв'язку, показників стану митної безпеки країни та результатів дій суб'єктів її забезпечення.

Сутністю категорії безпека — є захищеність життєво важливих потреб, інтересів і цінностей людини, населення, держави та її регіо-

нів, що гарантовано Конституцією та законодавчими актами України, від внутрішніх та зовнішніх загроз [7]. Необхідність у безпеці викликана прагненням і бажанням держави досягти стабільного й безпечного стану, захисту від економічних, екологічних, технологічних, соціально-економічних та інших небезпек як внутрішніх, так і з боку зовнішнього середовища, і упевненості у тому, що пріоритетні потреби держави та людини задовольнятимуться.

Отже, метою безпеки є комплексний і системний вплив на потенційні й реальні загрози, досягнення стабільного функціонування держави у нестабільних зовнішніх і внутрішніх умовах, послаблення, виявлення та нейтралізація ризик-чинників, які безпосередньо впливають і на саму діяльність, і на її специфіку. Економічна політика є визначальною складовою національної безпеки, її системоутворювальним чинником [8]. Її складові — зовнішньоекономічна та митна безпеки спрямовані на забезпечення прийнятого рівня цієї безпеки й досягнення інших стратегічних цілей, пріоритетів та завдань політики національної безпеки.

Під *митною безпекою* можна вважати стан захищеності національних інтересів, забезпечення та реалізацію яких покладено на митні органи країни. Для виконання державою своїх функцій у межах митної політики існують заходи впливу на відповідну групу суспільних відносин (заходи тарифного та нетарифного регулювання) та специфічний державний інститут, який охоплює поняття *митна справа*. Митний кодекс України [9] визначає митну справу як порядок переміщення через митний кордон України товарів та інших предметів, митне регулювання, пов'язане зі встановленням мита та митних зборів, процедури митного контролю та інші засоби проведення в життя митної політики. До митної справи входять також організаційно-правові питання функціонування митних органів, на які покладено безпосереднє здійснення митної діяльності.

Митною безпекою України є стан захищеності інтересів України у митній галузі, який дає можливість у різних зовнішніх і внутрішніх умовах за будь-яких загроз забезпечити:

- а) переміщення через митний кордон товарів і транспортних засобів;
- б) здійснення митного регулювання, пов'язаного зі встановленням та стягуванням податків і зборів;
- в) застосування процедур митного контролю та митного оформлення із впровадженням за-

ходів митно-тарифного і нетарифного регулювання;

г) проведення боротьби з контрабандою та порушеннями митних правил, а також виконання інших завдань, покладених на митні органи, шляхом ефективної реалізації митної справи [10].

Митно-тарифні та нетарифні заходи є складовими зовнішньоекономічної безпеки, а виконання митних правил, процедур і дотримання порядку — заходами із забезпечення митної політики, справляння податків та зборів, організації протидії митним порушенням, тобто реалізація митної справи — це заходи, що забезпечують митну безпеку держави [9, 11]. Зовнішньоекономічна та митна безпеки — поняття, які мають багато спільного, але вони не взаємозамінні.

Митна справа має внутрішньодержавну спрямованість, що ґрунтується на засобах митного регулювання, митного контролю, на встановлений порядок переміщення товарів через митний кордон, що функціонує у сфері державного управління й безпосередньо пов'язаний з територіальною юрисдикцією держави, і може застосовуватися лише щодо суспільних відносин, які виникли в зв'язку з перетином митного кордону України.

Оскільки митну справу організовують і реалізують безпосередньо митні органи, яким делеговано право здійснення митного контролю та митного оформлення товарів і транспортних засобів, переміщуваних через митний кордон, то вони є головним суб'єктом забезпечення митної безпеки, а об'єктом митної безпеки, тобто тим, на захист чого вона спрямована, є митні інтереси держави [12].

Якщо розуміти під економічними інтересами держави сукупність об'єктивних економічних потреб незалежної країни, задоволення яких забезпечує ефективне функціонування, сталий розвиток і безпеку її економічної системи, то митні інтереси визначають за поточним станом зовнішньоекономічних відносин, ступенем реалізації визначених стратегічних орієнтирів соціально-економічного розвитку, повнотою задоволення матеріальних потреб громадян і рівнем захисту культурного середовища держави. *Митні інтереси* забезпечують і зовнішньоекономічну безпеку, і митну, але водночас мають певні відмінності. До митних інтересів, захист яких забезпечує зовнішньоекономічну безпеку України як складової економічної безпеки, належить:

— створення умов для активізації розвитку економічних суб'єктів, вітчизняного науково-технічного та інноваційного потенціалів, під-

вищення конкурентоспроможності національної економіки;

— упровадження механізму збереження й відтворення природних, трудових, інтелектуальних, енергетичних ресурсів і основних фондів на території держави, а також економічного стимулювання найефективнішого їхнього використання в межах країни;

— заохочення підприємств до ефективного зовнішньоекономічного співробітництва;

— забезпечення збалансованості структури зовнішньої торгівлі з вжиттям прийнятих у міжнародній практиці заходів, що підвищать експортний потенціал, задовольнять потреби внутрішнього ринку, захистить вітчизняних товаровиробників тощо.

Митними інтересами, захист яких забезпечує митну безпеку України, є:

— удосконалення механізмів захисту внутрішнього ринку від нечесної конкуренції з боку імпортерів продукції;

— створення сприятливих умов для торгівлі, прискорення товарообігу і пасажиропотоку через митний кордон;

— своєчасне і повне стягнення податків і митних зборів;

— ефективна організація боротьби з контрабандою і порушеннями митних правил, їхнє запобігання і попередження;

— наближення митного законодавства до світових вимог, розвиток міжнародного співробітництва у митній справі;

— забезпечення конфіденційності інформації щодо суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності;

— збільшення транзитної привабливості країни;

— недопущення ввезення на територію держави неякісних товарів, використання і споживання яких становить небезпеку для здоров'я населення;

— недопущення ввезення продукції низького морально-етичного змісту, що пропагує міжнародні конфлікти, сепаратизм тощо.

Поняття *забезпечення митної безпеки* необхідно розглядати в рамках створеної системи захищеності національних та митних інтересів держави як спроможність управлінських рішень протидіяти можливим небезпекам у митній галузі. Сутність самого поняття *безпе-*

ка полягає у можливості або спроможності протистояти різноманітним небезпекам, загрозам, викликам, впливам чи ризикам.

Усі вищезазначені складові потрібно розглядати комплексно, оскільки небезпеку визначають сукупністю реальних або потенційних чинників, явищ, подій, процесів, які можуть негативно впливати та завдавати будь-якої шкоди або збитку, створювати загрозу для нормального функціонування держави.

Для стабільної діяльності держави та її регіонів в основних сферах і галузях економіки, зокрема в митній, необхідно створити захист від небезпек. У кожній небезпеці є своє джерело. Цим джерелом можуть бути явища, процеси, об'єкти і суб'єкти, властивості, умови і чинники, що за певних умов самі по собі або в різній сукупності чи формі можуть виявляти ворожі наміри, мати шкідливі властивості, деструктивну природу або спричиняти інші загрози. При цьому загрози можуть бути технічного, економічного, інформаційного, соціального та іншого характеру в різних сферах і видах діяльності. Загрози конкретизують у вигляді викликів — відповідних формах прояву і способах впливу, що можуть призводити до фактичних або вірогідних негативних наслідків, завдавати економічної, соціальної або будь-якої іншої шкоди, збитку, спричиняти втрати. Також вони можуть відбуватися або відбуваються з визначеною імовірністю (ризиком).

Митна небезпека, загрози, виклики, негативний вплив, ризик, наслідки та шкода є системоутворювальними чинниками митної безпеки. Конкретизувавши їх, можна визначити їхній взаємозв'язок у митній безпеці.

Небезпеку уявляють у вигляді загроз різного характеру, за можливої реалізації яких можуть відбутися певні події або процеси, що спричиняють негативні наслідки. Прояви небезпеки класифікують за походженням (природні, техногенні, антропогенні, біогенні, екологічні, економічні, соціальні та соціогенні); за впливом на людину (механічні, фізичні, біологічні, психофізіологічні, економічні, соціальні); за сферами та видами діяльності людини; за ступенем небезпеки (реальна і потенційна); як небезпеку прямої та опосередкованої дії тощо [13]. Прояви митної небезпеки належать до економічних, соціальних, реальних та потенційних загроз прямої та опосередкованої дії. Саме поняття *небезпека* пов'язане з поняттям *загроза*.

Загроза — це те, що загрожує не тільки людині, а й суспільству та державі загалом. Отже, запобіжні заходи та захист від цього — актуальна гуманна та соціально-економічна проблема, у розв'язанні якої зацікавлена

держава. Під загрозою можна розуміти конкретний вид небезпеки на стадії переходу її з можливості в реальність, яку характеризують сукупністю несприятливих умов і чинників у відповідних сферах, що має відповідну форму прояву і спосіб впливу, наслідки якої можуть завдавати значної шкоди.

Зовнішніми і внутрішніми загрозами, які впливають на стан реалізації митної справи, можуть бути різні критичні ситуації (стан війни, стихійні лиха, страйки), довготривалі складні економічні ситуації, надзвичайні ситуації, різні, зокрема діаметрально протилежні, економічні інтереси України та інших держав, обмежувальні та протекціоністські дії держав загалом та окремих фінансових груп зокрема тощо.

Неврахування загроз послаблює національну економіку, зупиняє виробництво, веде до втрат бюджету, негативно позначається на транзитній діяльності України, незважаючи на її вигідне географічне розташування, оскільки держава втрачає зовнішньоекономічні переваги, ввозиться неякісний товар, використання і споживання якого становить небезпеку для здоров'я населення. Також відбувається неконтрольоване вивезення стратегічно важливих товарів з території України та ввезення продукції з низьким морально-етичним змістом, що пропагує міжнародні сутички, сепаратизм та інше.

Митні загрози є результатом суперечностей, що мають місце і формуються в самому суспільстві, в зовнішньоекономічній сфері, у політичних та економічних відносинах, у регіонах, у природних та інших явищах. Нагальною є потреба виявлення причин цих суперечностей з метою їх попередження та досягнення стану безпеки. Причини небезпеки — це суперечності, що призводять до загроз, та в своєму прояві набувають вагомості.

Тому діяльність митної служби має базуватися на аналізі причин та виявів митної небезпеки, що призводять до загроз у зовнішньоекономічній діяльності, а також вжитті заходів з ліквідації або локалізації цих причин. Як аналогію можна навести роботи Нобелівських лауреатів 2005 року Ф. Кюдланда та Є. Прескотта, які, досліджуючи усталеність економічної політики і рупійних сил економічних циклів, дійшли висновку про необхідність постійного перегляду параметрів економічної політики держави відповідно до економічної ситуації в країні, яка сформована, що, в кінцевому підсумку, дає субоптимальні результати порівняно з тими, яких можна було б досягти, якби держава діяла за раніше встановленими правилами.

Загрози тісно пов'язані з такими поняттями, як виклик та вплив. Виклик — це прояв загрози, що вимагає реагування з метою попередження або послаблення можливої шкоди. Тобто, це критична точка загрози, що потребує відповідного реагування суб'єктів державного управління безпекою держави, а саме Держмитслужбою України, яка покликана організувати роботу підпорядкованих їй митних органів.

Визначення впливу ґрунтується на уявленні про наявність залежності між величиною дії будь-якого шкідливого чинника на об'єкт, що розглядається, і негативним ефектом від його дії. Впливи можуть мати різну тривалість у часі (разовий, безперервний, періодичний), різний просторовий масштаб (локальний, регіональний, глобальний), різне походження. Для їхньої оцінки встановлюють критерії, що враховують природу шкідливого впливу, ступінь небезпеки для того або того об'єкта.

Кількісною величиною митного ризику вважають кількісну оцінку загрозливого стану та ймовірність реалізації потенційної митної небезпеки в зовнішньоекономічній діяльності, митних співвідношеннях, умовах зовнішнього характеру та дії їх негативних наслідків, усвідомлену можливість виникнення події з небажаними наслідками.

З поняттям виклик тісно пов'язане поняття шкода. Якщо виклик — це подія з реалізованим або можливим негативним забарвленням, то шкода є фактичним або можливим негативним явищем. Через шкоду реалізується ризик, набуваючи конкретних визначальних економічних рис. Шкода — це економічна кількісна категорія, що виражає вартість збитку, проведених заходів або робіт тощо. У найзагальнішому визначенні шкода — це оцінені наслідки. Митна шкода — це фактичні або можливі економічні та соціальні втрати, що виникають унаслідок різних подій, явищ, дій у митній галузі.

Наведемо кілька прикладів, що відображають взаємозв'язок системоутворювальних чинників митної безпеки.

Джерелом небезпеки переміщення товарів через митний кордон держави з приховуванням від митного контролю є митний оператор, що у К* випадках із 100 виявляє протиправні наміри порушити митні правила, загроза яких полягає у формі надання митному органу документів зі свідомо неправдивими даними, що впливає на структуру внутрішнього ринку товарів, має негативні наслідки для вітчизняних виробників і завдає шкоди державі у вигляді несплати податків.

Для прикладу можна сказати, що митні органи є одним із імовірних джерел небезпеки, на-

приклад, припинення функціонування центральної бази даних у структурі, що траплялося K разів за N років, чи відсутність фінансування на придбання нових серверів впливає на функціонування електронної системи митних органів, призводить до тимчасового призупинення митного оформлення та завдає збитків суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності та бюджету. Тобто це підтверджує, що може існувати кілька джерел і кілька загроз безпеці з відповідними викликами: поломка елементної бази, припинення електропостачання, поява нового електронного вірусу, диверсія, некомпетентні дії обслуговуючого персоналу тощо.

Діяльність митної служби має базуватися на постійному аналізі причин і результатів проявів митної небезпеки, що становлять загрозу зовнішньоекономічній та митній діяльності і, відповідно, вжитті невідкладних заходів з ліквідації або локалізації цих причин.

Митну безпеку характеризують певні показники, згідно з якими необхідно розраховувати критерії оцінки митної безпеки, а саме:

- стан захищеності митних кордонів;
- співвідношення розміру (частини) внесення до Державного бюджету податків і зборів митними органами в загальному обсязі доходів бюджету до визначеної критичної частини;
- повнота внесення цієї частини;
- стан реалізації і застосування митно-тарифного та нетарифного регулювання;
- спрощеність організації міжнародної торгівлі;
- спрощеність процедур переміщення товарів через митний кордон;
- стан зміни стандартів керування;
- рівень оновлення інформаційних технологій;
- обсяг митного оформлення і застосування митних процедур;
- стан врахування встановлених ризиків під час здійснення митного оформлення;
- рівень реалізації результатів контролю й обліку ризиків;
- стан визначення бази нарахування митних платежів;
- ставлення суспільства до митної служби;
- обсяг товаро- і пасажиропотоків через митний кордон;
- стан транзитних перевезень територією країни;
- дієвість угод про співробітництво в митній галузі;
- стан організації навчання і керування кадрами;
- рівень впровадження інновацій та використання сучасних технічних засобів;
- величина (вартість) ліквідованої або недопущеної шкоди від контрабанди та порушень митних правил;
- стан і рівень реалізації протидії митному шахрайству;

- дієвість кампаній по зв'язках із громадськістю;
- рівень захисту митної інформації;
- рівень впровадження електронних технологій;
- рівень дотримання стандартів поширення інформації тощо [14, 15].

Порогові значення критеріїв митної безпеки можуть свідчити про потенційні загрози, які виникають під час провадження митної справи. Визначивши складові оцінки діяльності митних органів з реалізації митної справи, можна характеризувати стан митної безпеки, якої досягають шляхом ефективної реалізації митної справи загалом по країні. Ця оцінка може стати підґрунтям для підготовки аналітичних матеріалів і пропозицій уряду для його діяльності в митній галузі і базою під час розробки заходів та плану роботи митних органів.

Кількісне вимірювання рівня митної безпеки потребує застосування усього комплексу чинників, які дають підстави для висновків щодо відповідності переліченим критеріям. Конкретизувати ці чинники необхідно під час аналізу кожного з напрямів [16, 17].

Так, наприклад, Світовий банк для визначення економічної привабливості держави експертним шляхом розраховує критерій спрощеності організації міжнародної торгівлі як обернено-пропорційну залежність обсягів експорту країни від загальних витрат часу на проведення внутрішньодержавних експортних процедур. Банк вважає, що, запобігаючи бюрократичним елементам як основній причині затримок експортних операцій, окрема держава за показником спрощеної організації міжнародної торгівлі може підвищити свою митну привабливість.

Митна служба України вже зробила значні кроки з моніторингу митної діяльності та оцінки ефективності роботи митних органів за допомогою якісної обробки потужних інформаційних масивів, заснованих на нормативно затверджених методиках. Її оцінки (добре, задовільно, незадовільно) фактично є показниками таких вищезгаданих критеріїв, як стан визначення бази нарахування митних платежів, обсяг митного оформлення і застосування митних процедур, стан і рівень реалізації протидії митному шахрайству тощо.

Оцінка якості роботи митних органів щодо мінімізації можливості порушення митних правил у формі дій, спрямованих на недопущення переміщення товарів через митний кордон з приховуванням від митного контролю, може бути складовою системи забезпечення митної безпеки.

Показниками забезпечення митної безпеки серед параметрів роботи конкретного митного

органу [18] поряд із традиційними показниками збору податків до бюджету і стану боротьби з митними порушеннями можуть бути, наприклад: рівень професійної підготовки та охорони праці, трудова й виконавча дисципліна, забезпечення продуктивності технічних і транспортних засобів, порушення технологій митного оформлення, стан забезпечення режиму таємності, робота з кадрами та участь у громадській діяльності, кількість оброблених і розроблених документів або удосконалених технологій тощо. Проблема полягає в необхідності визначення чинника і його вагомості у загальній системі показників.

Висновки. Визначення поняття митної безпеки та її системоутворювальних чинників (митної небезпеки, загрози, виклику, впливу, ризику та шкоди) зумовлює можливість детальнішого розкриття системи понять, пов'язаних із зовнішньоекономічною та економічною безпекою, а також визначення чіткої системи дій суб'єкта забезпечення митної безпеки — митної служби держави та інших державних органів у напрямі попередження та ліквідації причин виникнення митних загроз.

Розробка критеріїв оцінки митної безпеки має стати важливим науковим завданням. Під час втілення в життя митної політики необхідно розглядати діяльність державних органів у рамках єдиного інституціонального механізму, спрямувавши їх на виконання конкретних завдань у цій галузі, з єдиною метою — забезпечення національної безпеки та захисту національних інтересів держави.

Джерела

1. Про стратегію національної безпеки України. Указ Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007.
2. Пашко П. В., Пісний П. Я. Митна безпека України. — К.: Вісник НАДУ при Президенті України, 2006. — № 2. — С. 138—143.
3. Лупан Н. Економічні аспекти національної безпеки. — К.: Актуальні проблеми економіки. — 2004. — № 1 (31). — С. 22—32.
4. Аналіз стану економічної безпеки України (частина 1) / Мусіна Л. А., Кваша Т. І. — К., 2003. — 114 с. — (МЕПЕІ, ДНДІМЕ).
5. Чесноков А. В. Методи оцінки зовнішньоекономічної безпеки України // Вісн. Терноп. держ. екон. ун-ту. — Тернопіль: ТДЕУ. — 2006. — № 1. — С. 136—143.
6. Ліпкан В. А., Ліпкан О. С., Яковенко О. О. Національна і міжнародна безпека у визначеннях та поняттях. — К.: Текст, 2006. — 256 с.
7. «Про основи національної безпеки України» // Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-ІУ.
8. Белов О. Ф. Економічна безпека в стратегії реформ. — <http://www.niss.gov.ua/book/belov/6.htm/>
9. Митний кодекс України та нормативно правові акти, що регулюють його застосування: 36. док. / Упоряд. П. В. Пашко, В. П. Науменко. — К.: Знання, 2004. — 1173 с. — (митна справа в Україні).
10. Пашко П. В., Наумич Ю. С. Митна безпека як важлива складова економічної безпеки держави. — Дніпропетровськ: Вісник АМСУ. — 2005. — № 3. — С. 337.
11. Пашко П., Демченко В., Павлюк В. Заходи митно-тарифного регулювання як складова реалізації митної політики України. — Дніпропетровськ: Вісник АМСУ. — 2005. — № 4 (28). — С. 3—7.
12. Пашко П. В. Інституційний механізм реалізації митної політики. — К.: Фінанси України. — 2004. — № 11 (108). — С. 153—155.
13. Миценко І. М. Організаційно-економічний механізм регулювання безпеки життєдіяльності. — Донецьк, Рукопис дис. — 2004. — 455 с.
14. Пашко П. В. Щодо концепції реформування та модернізації Державної митної служби України як обов'язкового елементу на шляху формування митної політики держави. — Дніпропетровськ: Вісник АМСУ. — 2004. — № 2 (22). — С. 18—29.
15. Пашко П., Полонський О., Христенко О. Адаптація митного законодавства України до світових стандартів — шлях підвищення митної безпеки держави. — Дніпропетровськ: Вісник АМСУ. — 2005. — № 3. — С. 100—104.
16. Пашко П. В., Скороход О. І. Оцінка митної безпеки держави. — К.: Фінанси України. — 2005. — № 2 (111). — С. 101—105.
17. Жаліло Я. А. Проблеми визначення економічної безпеки в системі забезпечення національної безпеки України // Матеріали міжнарод. науч.-практ. конф. «Проблеми обеспечения экономической безопасности» (Донецьк, 23-24 ноября 2001 г.). — Донецьк: РІА ДонНТУ. — 2001. — С. 27—28.
18. Бережнюк І. Г. Митна безпека: визначення основних показників. — Дніпропетровськ: Вісник АМСУ. — № 4 (32). — 2006. — С. 3—8.